

Teorie terminologie v historických a obsahových proměnách

Ivana Bozděchová
Univerzita Karlova v Praze

1. Úvod

V posledních desetiletích zaznamenal lingvistický zájem posun od „jazyka vědy“ k „vědecké komunikaci“ (Čmejrková – Daneš – Světlá 1999); v zájmu usnadnit efektivnost této komunikace a systematicky uspořádat vědecké poznatky se práce terminologů tradičně soustřeďovala hlavně na problematiku harmonizace a standardizace terminologie a dostatečně se nezabývala příčinami problémů s jejich užíváním (Chiu – Jernudd 2001). Vědecké poznatky (pojmy) a termíny se však prolínají napříč diskurzí a jazyky (Jernudd 1994: 72) a terminologická kultura musí čelit dvěma protichůdným tendencím: potřebě explicitně a trvale přijímat a vymezovat termíny a snaze měnit tyto pojmy podle nových poznatků a vývoje skutečností v měnícím se světě. Tyto dvě síly také ovládají terminologický management, kterému se, jak konstatují Chiu – Jernudd 2001, začíná věnovat značná pozornost v Evropě i v USA.

Vedle kognitivního a lingvistického rozměru se tedy terminologii přiznává i rozměr komunikační, což vede ke studiu termínů v textech. Napomohl tomu mj. Sagerův poznatek o výskytu termínů v různých textech a v různých variantách (Sager 1990: 24). Autor chápe vznik termínů (terminologizaci) jako proces proměny pojmů a termínů v čase, moderní terminologii jako přechod od onomaziologického přístupu ke komunikačnímu. S využitím korpusově založeného sběru slovní zásoby tak lze upustit od pojetí termínů jako poloumělého jazyka záměrně zbaveného mnoha funkcí jiných lexikálních jednotek. O studium terminologie v diskurzí, a tím i o potlačení její pouhé preskripce usilují také nové socioterminologické trendy rozvíjející se zejména ve Francii a francouzsky mluvící Kanadě. Takto se prohlubující deskriptivní přístup k terminologii navíc zpochybňuje existenci přesných, jasně vymezených pojmových polí a domén a prosazuje užitečný diachronní pohled na terminologii.

Podobně jako Sager nebo socioterminologové postupuje Rita Temmermanová (*Centrum voor Vaktaal en Communicatie* – Centrum pro terminologii a komunikaci v Bruselu); na základě výsledků vlastního sociokognitivního výzkumu vývoje terminologie a poznání v oblasti věd o životě (biotechnologie) koncipovala sociokognitivní terminologii a předložila ji spolu se srovnáním principů moderních s tradičními v monografii

Toward New Ways of Terminology Description. The sociocognitive approach (2000, 258 s.); především myšlenkám této její práce věnujeme svůj příspěvek.

2. Z historie teorie terminologie

2.1. Tradiční teorie terminologie

Temmermanová na základě své analýzy objasňuje potřebu přehodnotit tradiční teorii terminologie, proto nejprve připomeneme základní rysy této teorie. Její východisko tvoří – stejně jako rámec saussurovské strukturalistické lingvistiky – objektivismus (objektivní svět jako nezávislý na lidském pozorování a poznání). Tvůrcem vědecké teorie terminologie byl zakladatel vídeňské školy Eugen Wüster (1898–1977), k jejím vůdčím osobnostem patřili H. Bühler, G. Wersig a H. Felber. Temmermanová ve své knize posuzuje hlavní principy vídeňské terminologické školy.

Terminologie studuje pojmy před termíny
(onomaziologická perspektiva)

Podle autorky se však onomaziologická perspektiva v tomto pojetí netýká obsahové stránky znaku, ale spíše pojmu viděného jako část světa vně jazyka – v ideálním případě jsou pojmy definovány zařazením do systému pojmů dřív, než jsou pojmenovány termínem. Felber 1984, rozlišuje studium pojmů (= konceptuologii) od sémantiky.¹ Temmermanová zpochybňuje, zda může pojem jakožto význam termínu existovat nezávisle na něm. Kontradikce podle ní spočívá u vídeňské školy v opomíjení skutečnosti, že pojmenování mnoha pojmů je částí jejich utváření v lidském vědomí (některé pojmy existují před lidským poznáním a pojmenováním, jiné jsou výtvorem lidské aktivity a porozumění).

Pojmy jsou jednoznačné, přesné a lze jim přiřadit místo
v systému pojmů

Podle autorky by se pojmy neměly studovat izolovaně, ale jako prvky pojmového systému vytvořené na základě studia charakteristických rysů pojmů; tím dochází k odhalování vztahů mezi pojmy. V textu však spíše než pojem najdeme kategorii. Přesné charakteristiky kategorií a jejich hranice neexistují, jejich přizpůsobivost umožňuje vývoj porozumění a funkčně se uplatňuje při kategorizaci a komunikaci.

Pojmy by měly být definovány tradičními definicemi

Vídeňská škola rozlišovala tři typy definice: intenzionální, extenzionální, definice část-celek. Preferovala intenzionální definici a připouštěla, že ne všechny termíny lze definovat jednou ze tří definic (žádají vysvětlení, které nevyjadřuje postavení pojmu

¹ Srov. též Felber, 1988: 132: Konceptuologie jako nauka o pojmech je základní disciplínou logiky a spolu s teorií designace tvoří dva základní pilíře teorie terminologie. Je pouze blízka či podobná sémantice, která patří do lingvistiky, a je založena na pojmu existujícím nezávisle na termínu, jehož je významem.

v systému). Avšak pro většinu pojmů (ne-li pro všechny) nelze vytvořit smysluplnou intenzionální definici (souvisí to částečně s typem pojmů).

Termín je trvale připsán pojmu

Zatímco v lexikologii se obsah slova a jeho forma pokládají za jednotku, v terminologii jsou pojem a termín (symbol, zkratka) oddělené, tvoří dohromady terminologickou jednotku. Jejich spojení je dáno buď užíváním, nebo rozhodnutím jedinců a odborných institucí. Každý termín má být spojen jen s jedním pojmem, každý pojem jen s jedním termínem – eliminuje se synonymie a polysémie. Jak autorka připomíná, Wüster byl inženýr a podnikatel, odborník na standardizaci, a s termíny tedy zacházel jako se zbožím, produkty, které jsou standardizovány. Podle zásad vídeňské školy je přiřazení termínu k pojmu finálním krokem terminologické práce, která zahrnuje i přípravu terminologického standardu (začíná se od pojmů jako objektů vně jazyka). V pojetí školy lze dosáhnout vztahu 1:1 mezi pojmem a termínem, pokud se pojmy chápou jako na jazyku nezávislé. V lingvistické realitě je tomu však jinak – autorka našla ve svém materiálu důkazy, že polysémie a synonymie jsou potřebné a nevyhnutelné aspekty terminologie (viz např. funkční výhody značně polysémního termínu *cloning* = *klonování*).

Termíny a pojmy se studují synchronně

Pojmy se však stejně jako jejich pojmenování historicky vyvíjejí. Temmermanová shrnuje, že tradiční teorie terminologie zaměřuje principy, tj. předměty, ke kterým by měla směřovat, s fakty, která jsou základem vědy. Povýšením principů na úroveň faktů tak přeměňuje přání v realitu (jednoznačnost termínů, i když je žádoucí, není faktem, faktem je polysémie a synonymie). Tradiční terminologie nechápe kategorie jako výsledek pojmu ve vědomí, nevyužívá role jazyka při myšlení a porozumění, nezabývá se teorií komunikace (nevěnuje pozornost způsobu, jak termíny vznikají v textech a jsou v nich projednávány). Vídeňská škola dokonce popírala, že jsou poznatky o termínech založeny na lingvistice. Vídeňská i všechny další tradiční terminologické školy (pražská², sovětská, kanadská, norská, manchesterská) mají v pozadí společný motiv standardizace terminologie.

2.2. Kognitivní lingvistika

Pojmy a kategorizace jevů představují důležitá témata také pro kognitivní lingvistiku. Intenzivně se o ní mluví od počátku 80. let 20. století a až později se projevil vliv některých starších prací, které jsou jejím inspiračním zdrojem právě pro kategorizaci (zejména teorie prototypů, Rosch 1973). Kognitivní věda zaměnila objektivismus za názor, že přímým průvodním důsledkem lidské zkušenosti a porozumění je konceptua-

² Základ terminologických snah Pražské lingvistické školy od 30. let do roku 1963 shrnuje Kocourkova studie *Termín a jeho definice* (*Československý terminologický časopis* 1965, č. 4, s. 1–25), která byla přeložena do čtyř světových jazyků a stala se v zahraničí základní informací o bohaté činnosti pražské terminologické školy. (K jejím představitelům spolu s R. Kocourkem patřili V. Brand a M. Roudný.)

lizace a kategorizace, a studuje význam ve vztahu k ztělesněnému porozumění. Nahradila přístup zaměřený na význam (*meaning approach*) přístupem zaměřeným na porozumění (*understanding approach*), tzn. na způsoby definování kategorií v textech a na analýzu informací nalezených v textech směřující k pochopení kategorií. Kategorizaci pojmů tedy zkoumá v souvislosti s uspořádáním opakovaných komunikačních znalostí na různých stupních obecnosti.³ Centrálním pojmem kognitivní lingvistiky je význam – v jazyce vše slouží přenášení významů, důraz se klade na jeho pragmatickou složku, afektivní a kolokační významy.⁴

2.3. Srovnání sociokognitivní a tradiční teorie terminologie

Sociokognitivní teorie vychází od jednotek porozumění, které často mívají prototypickou strukturu. Pojmy z tradiční terminologie jsou pro ni příliš omezující (lidé chápou svět prostřednictvím kognitivních modelů), proto se místo nich zaměřuje na jednotky porozumění a kategorie. K popisu využívá kombinaci tří perspektiv: nominalistickou (jednotka porozumění jako význam slova), mentální (jednotka porozumění jako myšlenka existující ve vědomí) a realistickou (vnější forma existující ve vesmíru). Podle sociokognitivní teorie lze terminologii studovat pouze v diskurzu, proto je výhodnější přijmout termín jako výchozí bod terminologického popisu než to, co se tradičně nazývá pojem. Co lze nazvat stejným termínem v různých textech, může mít různé referenty. Často také nemůže být kategorie jasně vymezena – i když je (strukturovaným) úhrnem vědomostí, neustále se znovu formuluje, a je tedy v pohybu. Temmermanová tak při studiu terminologie např. zjistila, že hranice mezi polysémií a vágností jsou neostře a že monosémií termíny jsou řídké (reprezentují různé typy kategorií).

V sociokognitivní terminologii je porozumění strukturovanou událostí, jednotka porozumění má vnitřní kategoriální a mezikategoriální strukturu a funguje v kognitivních modelech. V této teorii se nepokládá existence kategorií za nezávislou na jazyce, poznání prototypické struktury je částí procesu porozumění termínu. V závislosti na typu jednotky porozumění a na úrovni a typu specializace autora a příjemce v komunikaci je závažnost informace pro definici různá. Tak se vzory (modely) porozumění skládají z různých informačních modulů. Pro porozumění přízpusobivosti a různosti kategorizace je třeba studovat text – při překročení rámce studia systému jako takového se ukazuje, že existuje velmi málo arbitrérnosti v kategorizaci a lexikalizaci.

Jednotky porozumění se neustále vyvíjejí, kognitivní modely (např. metaforické) hrají roli ve vývoji nových myšlenek, z čehož vyplývá, že jsou termíny motivovány. Neustálý pohyb jednotek porozumění je vyvolán potřebou zdokonalovat porozumění a rozvíjet interakci mezi různými uživateli jazyka. Termíny jsou motory v procesu

³ Viz ESC 2002: 52. Kognitivní báze (předpokladová báze, mentální reprezentace, znalosti) jako soustava mentálních vzorců v mysli jedince, v nichž jsou uloženy jeho zkušenosti.

⁴ Z kognitivního hlediska je význam výsledkem jazykově vyjádřené interpretace světa a je kulturně determinován; vnitřní provázanost jazyka a kulturního společenství by měla ukázat tzv. kognitivní definice významu. (Vaňková – Nebeská – Saicová Římalová – Šlédrová, 2005)

porozumění, protože spojují nové porozumění s předchozím; z toho vyplývá, že termíny pouze nepojmenovávají pojmy.

Na základě výsledků empirických studií procesů kategorizace a lexikalizace v korpusu publikací z věd o životě (DNA technologie) Temmermanová zpochybňuje tradiční teorii terminologie a inspirována kognitivní lingvistikou navrhuje alternativní teorii, jejíž základní principy zahrnují postulát o kombinované onomaziologické a sémazio-logické perspektivě, omezené možnosti zřetelného vymezení kategorií, odlišnosti formy a obsahu definice v závislosti na typech kategorií a požadavcích uživatelů, funkčnosti synonymie a polysémie v odborném jazyce a nevyhnutelnosti diachronního přístupu k terminologii.

2.4. Nové návrhy pro teorii terminologie

Na základě srovnání terminologických teorií a s využitím výsledků svého výzkumu se Temmermanová přiklání k principům nového přístupu – terminologie by měla zavázat používání jednotek porozumění místo pojmů jako jednotek, které je třeba definovat. Tradiční definice tedy musí být nahrazena a/nebo doplněna vzory, které mohou sloužit při popisu neurčitých jednotek porozumění. Největší organizační jednotky porozumění ve vědomí představují rámce (Fillmore, 1976, rámec jako konceptuální předpoklad pro porozumění významu slov, viz autorovu sémantiku rámců). Kategorie vykazují prototypicky strukturované vnímání, jsou částí rámců, a lze je tedy definovat.

Tak je v kognitivní sémantice např. metafora chápána nikoliv jako jazyková odchylka, ale jako základní proces na kognitivní úrovni. Naopak v tradiční terminologii (Felber) je metafora pouhým aspektem jazykové pojmenovací kapacity; Felber dokonce u termínů nemluví o metaforách, ale o výpůjčkách z téhož jazyka (o tzv. převedených termínech). K takovému přenosu podle něj dochází bez porozumění pojmu, má jen pojmenovací hodnotu (tím se autor vyhýbá polysémii). V kognitivně-experientalistické sémantice se metafora využívá k porozumění (srovnáním s něčím, co známe) – spojení na základě srovnání zahrnuje mentální, jazykový a tvůrčí element. Temmermanová našla u termínů z přírodních věd důkazy, že při pojmenování nových jednotek není porozumění arbitrérní, ale motivované.

Na základě celkového srovnání terminologické teorie tradiční a moderní autorka výtýčila hlavní úkoly této disciplíny: v rovině teoretické je třeba najít principy porozumění kategorií a termínů různými skupinami uživatelů jazyka a základy vztahu mezi lexikalizací a kategorizací, v rovině praktické (terminografické) vypracovat metody a zásady popisu porozumění kategorií a termínů zaměřené na různé skupiny uživatelů a metody a zásady popisu procesu lexikalizace.

3. Závěr

Rozborem terminologie odborných jazyků autorka dospěla k závěru, že je třeba rozšířit rámec tradiční teorie terminologie. Vedly ji k tomu zejména následující poznatky:

1) jazyk hraje roli při porozumění a užívání kategorií,

- 2) mnoho kategorií je neurčitých a absolutně je nelze klasifikovat prostředky logiky a ontologie,
- 3) intenzionální definice často není možná ani žádoucí,
- 4) polysémie, homonymie a obrazný jazyk se vyskytují a jsou v odborných jazycích funkční,
- 5) kategorie se vyvíjejí, termíny mění významy, porozumění se rozvíjí.

Status terminologie jako vědy lze tedy vymezit postulátem, že vše důležité lze v termínech říct v kontextu lingvistiky, informační vědy nebo počítačové lingvistiky. Do studia terminologie by měly být včleněny některé poznatky kognitivní vědy – terminografie by měla především začínat jednotkami porozumění. Autorka tak z pozice sociokognitivní terminologie znovu dokazuje význam jazyka pro porozumění světa.

Práce Rity Temmermanové má vědomá a záměrná obsahová omezení – věnuje se pouze angličtině (jako hlavnímu jazyku současné vědy a techniky, tj. jazyku většiny prvotně utvořených termínů⁵), pouze vybraným kategoriím a jednoslovným termínům (nikoli frázím, ačkoli si je autorka vědoma toho, že z hlediska kategorizace a pojmenování by bylo zajímavé srovnat termíny jednoslovné a víceslovné). Studie má i přesto význam obecnělingvistický – je teoreticky inovační a přesvědčivě demonstruje spojení výsledků kognitivních věd s teorií terminologie. Podstatný je autorčin přístup k termínům jako k jednotkám přirozeného jazyka s jejich funkcemi kognitivními, interpersonálními, intertextovými a referenčními. Zdůrazněním úlohy perspektivy, funkce a záměru terminologizace mj. posouvá úvahy o pojetí definice termínů a podnětně naznačuje diachronní a textové aspekty termínů. Další silnou stránkou práce jsou stálé odkazy v textovém důkazům a rozsáhlé využití korpusově založených vědeckých textů ke kategorizaci i nominaci. Práce se tak stává cenným příspěvkem k vymezení teorie a praxe terminologie směřujícímu k hlubšímu poznání termínů, pojmů i kategorií. Domýšlí praktické využití nových přístupů pro terminografii – např. u softwaru k vytváření terminologických databází. Novými způsoby popisu terminologie na sociokognitivních základech tedy autorka naznačuje inspirace světové i naší lingvistiky.

Literatura

- ŠMEJRKOVÁ, S. – DANEŠ, F. – SVĚTLÁ, J., 1999: *Jak napsat odborný text*. Leda, Praha.
- ELBER, H., 1984: *Terminology Manual*. Infoterm, Vienna.
- ELBER, H., 1988: Všeobecná teória terminológie. *Kultúra slova* 20, č. 5, s. 129–135.
- HILLMORE, Ch. J., 1976: Frame semantics and the nature of language. In: *Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of Language and Speech*, 280, s. 20–32.
- CHIU, A. – JERNUDD, B. H., 2001: Chinese IT Terminology Management in Hong Kong. *TermNet News. Journal of the International Cooperation in Terminology*, 72/73, s. 2–10.
- ERNUDD, B. H., 1994: Term(inological) Problems. In: M. Brekke – O. Andersen – T. Dahl – J. Myking (eds.): *Applications and Implications of Current LSP Research*. 1, Bergen, s. 72–83.
- ČARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.), 2002: *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny. Brno.

- ROSCH, E., 1973: Natural Categories. *Cognitive psychology* 4, s. 328–350.
- SAGER, J.C., 1990: *A Practical Course in Terminology Processing*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- TEMMERMAN, R., 2000: *Toward New Ways of Terminology Description. The sociocognitive approach*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLĚDROVÁ, J., 2005: *Co na srdci, to na jazyku*. Nakladatelství Karolinum, Praha.

⁵ Sager 1990, jejich tvoření (*primary term formation*) odlišuje od sekundárního tvoření (*secondary term formation*), při němž se původní anglické termíny dostávají do většiny dalších jazyků.